

„E hely bepiszkolása tilos” – Kolozsvár köztisztasági helyzete a 19. században

 erdelyikronika.net/2021/10/10/kolozsvar-koztisztasagi-helyzete-a-19-szazadban/

2021. október 10.

Jelen tanulmányban azt fogom bemutatni, hogy Kolozsvár milyen köztisztasági gondokkal küszködött a 19. század során, ez hogyan befolyásolta a település közegészségügyét, valamint milyen hatósági intézkedések születtek a higiéniai problémák felszámolása érdekében.

A 18. század végi és 19. század eleji Kolozsvár „tisztasághiánya s utcáinak és tereinek rendezetlensége”[1] igencsak zavart keltő lehetett a Főkormányzék (más néven Gubernium) idetelepítése (1790) során beköltözött arisztokraták, magas rangú tisztségviselők és hivatalnokok számára. Az utcákon ugyanis halmokban állt a szemét és a trágya, a hetivásárok után rengeteg hulladék maradt hátra, de maguk a háztulajdonosok sem ügyeltek a tisztaságra: a szennyvizet általában a kapu elé, vagy egyenesen az utcára öntötték.[2] A legtöbb gond azonban a falakon belüli városrészt érintette, hiszen itt a népességgkoncentráció és az ebből adódó zsúfoltság jóval nagyobb volt, mint a külvárosban.[3] Ennélfogva a hulladék és az ürülék is gyorsabb ütemben halmozódott, amit ráadásként tetőzött a szabadon kóboroló szamarak, disznók és egyéb háziállatok trágyája.[4]

Ezek mellett természetesen más tényezők is befolyásolták a városközpont tisztaságát: ilyen volt például a naponta érkező tömegek[5], akik – mivel itt voltak a fontosabb közhivatalok – ide jártak ügyeket rendezni. Az ügyintézésen túlmenően azonban egyéb, főképp vásárlással és étel/italfogyasztással kapcsolatos tevékenységekre is sor került. Ilyenkor a kocsmák, vendégfogadók, boltok zsúfolásig megteltek. Ám az élelmiszert és italt árusító deszkabódék[6] „mindenféle tisztátlanságra alkalmul szolgáló” helyek voltak: „[...] sok dologtalan, lézengő és henye nép szokott egybegyűlni, s ott a léget rontva, a közegészséget veszélyeztetik, erkölcstelen aljas beszédekkel botrányt okoznak, s a város tisztaságát és díszét rondítják...”[7] – jellemezték a környéket a korabeliek.

A deszkabódék mellett a főtéren lévő őrház szintén a belváros látványképét rondította. Thalingner Frigyes kolozsvári mérnök a következőket mondta róla: „a mostani ronda [őrház], a város főtere s így az egész város díszének árt. A közegészségre és közbátorságra nézve káros, a kövezéssel a megállapítandó színvonalnál két lábbal alább esve, eső és víz s mindenféle rútitás fészkevé válik; most is mivel szomszédságában nincs árnyékszék, környéke mindenféle piszok, tisztátlanság, ganéj, szemét gyűlhelye, melyeket bárha egy gyarló deszka kalyibácska részben el is fed, mindazáltal kivált nyári időben azon rettenetes rossz szag miatt, minden ott elmenőt az egészségre nézve legveszedelmesebb halálos undorral szokott eltölteni.”[8] Az áldatlan állapotokra reagálva a városi tanács kiadott egy rendeletet, mely az alábbiakat foglalta magába: „a város dísztelenségeit részint a háztulajdonosok, részint a heti vásáros szekerek okozván, az elsőek ezután szemetet, ganéjt s egyéb rondító dolgokat az utcára ki ne hányjanak, az

építtetők a földet és roncsaléket elhordassák, utóbbiak eltávoztakor az okozott rondaságot, szemetet, gazt magukkal kivigyék.”[9] A drákói szigor jegyében a városi tanács azt is megtiltotta, hogy az ún. hídkapun alóli háztulajdonosok árnyékszékeket helyezzenek el a Szamosra, a meglévőket pedig bontásra ítélte.

A tiltásnak azonban nem volt sok gyakorlati foganatja, hiszen 1801-ben a városi tanács a Szamos tisztasága ügyében ismételten tiltó határozatot volt kénytelen elfogadni. Eszerint „kiknek árnyékszéke van a Szamoson, vagy a kik más tisztátalanságokat vezetnek abba, a mik az egészségre ártalmasok, mindeniket intsék meg, hogy tüstént eltávolítsák, mert ünnep után biztosok mennek ki, s a kiknek e tilalom ellenére árnyékszékét a Szamos vizébe folyni vagy a tímárok bőrét ott áztatni találják, keményen fogják megbüntetni s épületjüket levágtatják.”[10]

1830-1849 között

A hatósági intézkedések nem jártak sok eredménnyel, így módon Kolozsvár köztisztasági helyzete gyakorlatilag semmit nem javult az 1820-as évekre. Ez részben azzal állt összefüggésben, hogy a rend és tisztaság betartását nem vigyázták megfelelően. Egy kormányzati jelentés így írt erről: „utcák, terek nem tiszták, a háztulajdonosok lakásaikról a havat, sárt, szemetet a közutakra hordják és hányják ki, a korcsmákon és kávéházakban [...] túl lármásan folyik a részegeskedés és dorbézolás [...] békés polgárok ablakait beverik. [...] döglött macskák, kutyák hétszámra hevernek az utcákon.”[11-12]

1831 végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egy újonnan felbukkanó járvány, a kolera, Kolozsvárt sem fogja elkerülni, ezért a városvezetés igyekezett elejét venni a betegség terjedésének: „**Most még semmi baj sincs a városban, de a cél az, hogy ne is legyen.**”[13] – hangzott el az egyik közgyűlési tanácskozáson. Mindazonáltal inkább a városon ki- és be történő közlekedés és szállítás mérséklésére koncentráltak, a higiéniai kérdésekkel vajmi keveset foglalkoztak. Első intézkedésként például korlátozták a városba irányuló forgalmat, továbbá megpróbálták szabályozni a hetivásárok menetét, ezzel csökkentve az emberek közötti kontaktusok számát. A város „physikusa” azonban ennél is szigorúbb rendelkezéseket javasolt, melyet a város vezetése elfogadott. Eszerint felszámolták a Lábas-háznál gyülekező „csellengőket és tekergőket”, elrendelték, hogy az árnyékszékek tartalmát a Szamos alsóbb (a városon kívüli) részén ürítsék ki, továbbá kiutasították a koldusokat, valamint megtiltották a zsidóknak a ki- és bejárást.[14]

A járványügyi intézkedések hatásosságát nem lehet egyértelműen megállapítani, mivel az 1831-es kolerajárvány kolozsvári eseményeiről nagyon keveset tudunk. Jakab Elek, Kolozsvár történetírója viszonylag felületesen foglalkozott a járvánnyal, csupán a fontosabb intézkedéseket vette számba, a kolera hatásait nem vizsgálta. A korabeli sajtó is igen szűkszavúan tudósított a városban tomboló járványról. A Pethe Ferenc által alapított *Erdélyi Híradó* leginkább a külföldön terjedő koleráról cikkezett, a lap hasábjain a kolozsvári események háttérbe szorultak. Általában csak a megbetegedések és elhalálozások számát hozták nyilvánosságra, de ezekhez nem fűztek külön kommentárt.

Pataki Dániel kolozsvári orvos *A cholera Kolozsvárt*[15] című munkájában némileg részletesebben számolt be a városban dúló járványról és a járványmegelőzési intézkedésekről. Pataki elsősorban a betegség tüneteit, valamint lehetséges okait vizsgálta, ugyanakkor az ehhez kapcsolódó járványügyi történésekéről is említést tett. Ezekből kiderül, hogy Kolozsvár aránylag jól felkészült a járványra, mivel az időben végrehajtott hatósági intézkedések csökkentették a járvány terjedését.

Az 1831-es kolerajárvány ugyan felhívta a városvezetők figyelmét a higiénia, a tisztaság és az ezek biztosításához szükséges korszerű vízellátás fontosságára, de a konkrét cselekvések mégis elmaradtak. Így hát Kolozsvár belvárosát még az 1840-es években is **tisztátalan, bűzlő, „dögletes, sőt pestises” sikátorok tarkították.**[16] Ennek hamarosan meg is lett a súlyos következménye, hiszen 1848-ban ismét felütötte fejét a kolera. Igaz, a forradalmi események mellett a kolera nem kapott különösebb figyelmet, pedig a járvány igencsak megtizedelte Magyarország és Erdély lakosságát. Némely feltételezések szerint sokkal több áldozatot szedett, mint a szabadságharc. Kolozsváron a forradalom kitörésének évében 77, míg 1849-ben már 241 kolerában elhunytól tudunk [17]

A kiegyezés utáni évek

Az abszolutizmus évei, az osztrák-magyar kiegyezés, valamint a Magyarországgal történő unió egyelőre semmilyen lényegbeli változást nem hozott Kolozsvár köztisztasági helyzetét illetően. A belvárost ekkortájt is többnyire rendezetlen viszonyok jellemezték. A kis vásárbódék, kunyhók, ha nem is oly mértékben, mint a korábbi évtizedekben, de még mindig nagyban meghatározták a környék köztisztasági viszonyait. Az egyik helyi napilap szerint nemcsak a köztisztaságot, hanem az oda étkezni járók egészségét is veszélyeztették: „Szemünk előtt éppen a főtér kellős közepén vannak berendezve olyan népétkezdének gúnyolt lebujok, ahonnan a jóllakott ember betegen jön ki.”[18] Ezek mellett az oly sok higiéniai problémát okozó napi- és hetivásárokat továbbra is a város főterén tartották. A faluról érkező árusok bivaly- és lószekereken szállították portékáikat, emiatt a város központi része állati ürülékkel telt meg.[19]

A szennyvíz elvezetését csupán egy, a teret átszelő, kis szélességű sánc biztosította, melynek technikai kivitelezése nem sokban különbözött a falvak primitív ásott árkainál. A főtéren felállított szivattyús kút a szennyvízárók és a piacok közvetlen közelében volt, aminek folytán az ivóvizet szolgáltató kút folyamatos fertőzésveszélynek volt kitéve.

Egy a Belső-Monostor utcáról készült korabeli felvétel ugyancsak jól szemlélteti a vízelvezetés fejletlen mivoltát. Az utcát legalább két sánc szelte át hosszában, melyekhez a háztartásokból kivezetett kis vájatok kapcsolódtak. Ahhoz, hogy az elhasznált víz a sáncokba kerüljön, az egész utcát enyhén a közepe felé lejtve építették. Az utcát viszont hosszúságában is egy kis dőlésszöggel kellett létesíteni, hogy ezáltal a szennyvizeknek legyen állandó folyása. Ám ott, ahol idővel kicsit is megváltozott a dőlésszög (a napi közlekedés, teherszállítás és egyéb tényezők ugyanis nagyban befolyásolták az utca szintjét), bűzlő pocsolyák, kisebb szennytavak alakultak ki, melyek idővel a talajba kerültek.

Szintén problémásnak bizonyultak a kupacokba helyezett szemétdombok, hiszen amennyiben ezek elszállítása hosszabb időt igényelt, úgy a szemét alatti talaj felpuhult, benedvesedett, ez pedig lehetővé tette a hulladék káros anyagainak gyors beszivárgását. „A szemét nagyobb tömegben van meg utcáinkban a föld felett, mint a föld alatt. Nem annyira alulról mérgeztetik meg a talaj, mint inkább felülről.” – fakadt ki a Magyar Polgár napilap cikkírója.[20]

Máshol is ez volt a jellemző

Mielőtt azonban pálcát törnénk a város gyatra köztisztasági helyzete felett, érdemes megjegyezni, hogy ekkortájt sok más városokban is Kolozsvárhoz hasonló higiéniai állapotok uralkodtak. Például Marosvásárhelyen sem volt túl rózsás a helyzet. A marosmenti település bizonyos részeit illegális szemétkerakónak használták, a nappal felgyűlt ürüléket rendszeresen a Marosba öntötték, a Kádárok berkét pedig mindenféle hulladékkal szennyezték. Mindeközben a malomárok vizét a város tímárjai tették fogyaszthatatlanná, hiszen a bőr elkészítéséhez szükséges cserleket ide folytatták. Ugyancsak jókora higiéniai gondot jelentett a gyárakból kifolyt szennylé és a mészárosok tevékenysége. Korszerű közbúvághíd hiányában a levágott állatok vérét, valamint felhasználhatatlan részeit egyszerűen a város sáncaiba ürítették.[21]

Szeged városa sem dicsekedhetett. A város történetírója, Reizner János szerint: „A köztisztasági ügy még e század második negyedében is falusias színvonalon állott. A városban mindenütt nyílt csatornák tátongtak. Még a nagypiacon is négy óriás árok húzódott keresztül-kasul, melyek csak a közlekedési vonalak irányában voltak dobogókkal áthidalva. A csatornák a bel- és szennyvizet a mindenfelé létezett bűzös vízállásokba, úgynevezett csöpörkébe vagy pedig a vár és a palánk sáncárkaiba vezették. Utcatisztításról, söprésről szó sem volt...”[22] Miskolcra pedig Fodor József – „a közegészségügyünk első apostola” – a következőket írta: „Miskolc tisztátalan és egészségtelen város. Szinte rosszul esik az idegennek, ha látja, hogy az a szépen épülő, modern város egyes utcaiban, udvaraiban, nevezetesen pedig a várost szelő patakjainak ágyaiban minő ázsiai szennyet tűr meg.”[23]

Kolozsvár silány köztisztasági helyzete tehát nem számított egyedi esetnek abban a korban. Ugyanakkor a városban mégiscsak az erdélyi arisztokrácia színe-java, a politikai elit krémje, valamint nagyszámú értelmiségi lakott, ami azt feltételeznél, hogy ezek a társadalmi csoportok az átlagnál igényesebb környezetre vágytak.

A kolera ismét pusztításba kezd

1873-ban ismét lecsapott Kolozsvárra a kolera. A városi hatóságok ezúttal fel voltak készülve, vagy legalábbis fel kellett, hogy legyenek, hiszen a minisztériumi jelentések már egy évvel korábban jelezték a kolera közeledését. Ennek ellenére az árnyékszék vasgálicos fertőtlenítésén túl nem került sor más, komolyabb hatósági intézkedésekre. [24] Így aztán nem tudni, hogy ennek folytán, vagy pusztán a vakszerencsének köszönhetően, de Kolozsváron a kolera mindössze csak a város 4%-át érintette. A félelem viszont ennél jóval nagyobb méreteket öltött. A júniusban felbukkanó járvány

ugyanis 1081 megbetegedést okozott, melyből 533-an elhunytak, vagyis a járvány mortalitása igencsak magas volt. Aki megbetegedett, az kénytelen volt azzal szembesülni, hogy csupán 51,1% túlélési eséllyel rendelkezik. A pánik és a félelem mérséklése érdekében a városvezetés betiltotta a gyászharangot és a gyászzenét, továbbá a gyászmenetek útvonalát is megváltoztatták. Kolozsvár „szerencséjére” a kolera viszonylag gyorsan átfutott a városon. Júniusban tört ki, július-augusztusban tetőzött és szeptemberre már fokozatosan csillapodott.[25]

A sajtó a kolerajárvány idején viszonylag visszafogottan tudósított a város köztisztasági helyzetéről, ám amint a kolera kezdett csitulni és a pusztítás mértéke tudatosulni, a napilapok elkezdtek keresni a betegség terjedésének okát, valamint a „bajok” forrását. Rövidesen az, ami korábban elkerülte a közvélemény figyelmét, hirtelen a város legforróbb témájává vált.

A köztisztasági helyzet tovább romlik

Az egyik ilyen forró téma Kolozsvár köztisztasága lett. Annál is inkább, mert a következő tíz évben a város higiéniai problémái tovább súlyosbodtak. A folyamatos népességyarapodás következtében megsokasodtak a pöcegödrök, a trágyadombok, illetve egyre nehezebbé vált az ürülék kihordása. A hatósági fellépések, intézkedések pedig vajmi keveset értek. Kolozsváron tehát ott is halmokban állt a szemét, ahol az „E hely bepiszkolása tilos” felirat figyelmeztette a lakosokat.[26]

Az intézkedések eredménytelensége azért meglepő, mert az 1874-ben kiadott rendőri utasítás szerint a városi rendfenntartó erők egyik legfontosabb kötelezettsége a köztisztaság ellenőrzése, és a kihágások szigorú büntetése. Másrészt 1877-től közegészségügyi bizottság működött a városban – igaz, ennek tevékenysége elsősorban a közegészségügyileg veszélyes tényezők felkutatására korlátozódott.[27]

Egy Kolozsváron tevékenykedő orvos, Salamon József a következő állapotokról számolt be: „a moslékot minden háztól a kapu elébe az utcára, közvetlen a járda mellé öntik ki, mely nyáron ott rohad és bűzös, télen jégdombbá alakul, tavasszal undorító tócsákká málí szét, mindmegannyi renyhe conservatoraivá az állati és növényi anyagok veszélyes rothadási terményeinek.”[28] Ám a kezdetleges árkok, sáncok nagyobb víznyomás hiányában nem tudták elmosni az odaöntött szennyet. „Utcáink [...] medreiben nem csörgedeznek végig a tiszta, üde [...] patakok, mint szorgalmas, ürge tovaszállítói minden koronként meggyűlt és ott veszteglő piszoknak, mely bántja a szép érzéket, bántja szagló- és légző szerveinket, megmérgezi a lelket és testet egyaránt.”[29] Az ebből fakadó higiéniai problémák hatással voltak Kolozsvár közegészségügyi helyzetére. S. Pataky Leó kolozsvári orvos nem véletlen tette fel a drámai kérdést: „Lehet-e csodálni, hogy évenként városunk minden 1000 lakója közül 40-et ragad el a halál?”[30]

Ha megnézzük a törvényhatósági városok 1880 és 1891 közötti halandósági adatait, akkor valóban azt látjuk, hogy Kolozsváron nagyon magas volt az ezer főre eső elhalálozások száma.[31] **A törvényhatósággal rendelkező városok közül (25) Kolozsvár a 22. helyen állt.** „[...] hogy mily rossz állapotban vannak közegészségi

viszonyaink, azt minden elfogulatlan kolozsvári lakos eléggé ismeri; s még a legnagyobb optimista sem döntheti meg városunk betegedési és halálozási statisztikájának ijesztő adatait. Ne várjuk be egy újabb járvány félelmeit.”[32] – hívta fel a figyelmet Fabinyi Rudolf vegyész-mérnök a saját kutatásainak tükrében.

A megoldás felé vezető úton

Az egyre rosszabbodó helyzet a városvezetés azonnali beavatkozását sürgette. Ennek eredményeként 1881 végén kiadtak egy köztisztasági [33] szabályrendeletet, amely a legalapvetőbb higiéniai intézkedéseket taglalta, és olyan elemi dolgokra hívta fel a kolozsváriak figyelmét, mint például ügyeljenek, hogy a trágyalé az útra vagy a szomszéd telkére ne folyjon át; a pöcegödröket rendszeresen takarítsák ki; a trágyát, hulladékot szállító szekereket deszkával vegyék körbe; az utcára moslékot vagy bármilyen egészségre káros folyadékot ne öntsenek. Emellett meghatározták, hogy hova kell szállítani a szemetet. A belvárosban volt egy erre külön kijelölt szemétkerakó, a külvárosiak számára viszont elég volt, ha a szemetet a háztartásuktól és a szomszéd telkétől másfél méter távolságra helyezték el (ez valószínűleg a bel- és külváros népsűrűségével, illetve a beépített telkek zsúfoltságával volt összefüggésben).

A köztisztasági szabályrendelet egy másik paragrafusa kitért a városi állattartásra is. Ebben kijelentik, hogy a belvárosban ezentúl tilos bivalyt tartani.[34] Sertésre, baromfira egyelőre nem vonatkozott semmilyen korlátozás. Sőt, ezek későbbi betiltása után is a belvárost több úgynevezett „protekciós” disznóól tarkította.[35] Az állatokkal teli kincses város sokakban okozott döbbenetet. Hevesi József például így írta le az ezzel kapcsolatos tapasztalatait: „kellemetlen benyomást tett rám a széles utcán kétfelől mély pocsolás árok, benne heverő sertésekkel...” [36]

A szemétkihordás folyamatát sem sikerült egy szabályozott és ellenőrzött keretek közé szorítani. „Nálunk emeleti lakosok egész napon át ki vagyunk téve az undornak [szemét, hulladék stb.], amint nyílt szekereken az undokságokat cipelik. Kik restellik fizetni, ott a Szamos vagy az utcasarok, s hetenként kétszer a városi szekér megment tőle.” – fakadt ki Kőváry László, Kolozsvár nagyra becsült polgára. Korabeli számítások alapján a lakosság által termelt összes ürülék csupán egynegyedrésze került elszállításra. Vegytani elemzések kimutatták, hogy már az 1880-as években szinte az összes közút tartalmazott valamilyen egészségre káros anyagot.[37] Fabinyi Rudolf vegyész-mérnök szerint egyes „kutak csaknem kivétel nélkül szemétdombok és ürszékek közvetlen szomszédságában vannak s vizük sárgás színű és undort gerjesztő a szagú[k].” A Talpas kút például „[...] miként a helyszínrajz mutatja – köröskörül szemétdombokkal és nagy emésztőgödrökkel van körülvéve.”[38]

A bor ereje

Fabinyinak a közutak vizéről tartott előadása több városi anekdota születését eredményezte. Az egyik ilyen adoma a következőképpen szólt:

„A napokban találkozik az utcán derék plébánosunk – dr. Fabinyi Rudolffal, s köztük a következő párbeszéd folyt le.

– Nagyságos úr – szólította meg a plébános – ugyancsak meggyújtotte dolgunkat a plébánián.
– Hogyhogy? kérdi a megszólított.
– Mióta felolvasást tartott a vízről, a férfiak mind bort isznak, emiatt az asszonyok nem bírnak velük, s egyre-másra jönnek a plébánia-hivatalhoz, férjeik elleni panaszaikkal.” – lásd: Magyar Polgár, 1882. február 15.

A régi városfalak mentén lévő árkok is sok köztisztasági probléma forrását képezték: „[az árkok] rendes telepeivé válnak a körülöttük lerakodott hulladékok nagy tömegeinek; itt-ott a mélységes gödrökben állandó tavakká képződött tinta kinézésű bűzhödtt folyadékok zöld, sárga, kék stb. színű tükrében csillámlik a néha-néha ide is bevetődött napsugár.” S. Pataky Leó orvos gunyoros hangnemben jellemezte a város „keleties” hanyagságát: „A mosásból származó piszkos vizek, nem különben a konyhai hulladékok minden nemét tartalmazó mosogató levek az utcára öntetnek; a zsíros szennyes víz végig folyik az utcán, a csirkebelek, a csontok különféle nemei, petrezselyem, murok, zeller, lencse, paszuly s a többi elszámálhatatlan nehezebb természetű hulladékok megfeneklenek és utca diszül szolgálva bemutatják az illető házak már letűnt étlapjait.”[39]

Az 1881-es köztisztasági szabályrendelet életbeléptetése tehát egy igencsak fontos és jelentős előrelépés volt Kolozsvár számára, ám a nagyobb higiéniai problémák felszámolása másfajta intézkedéseket és fejlesztéseket követelt. Korabeli megfigyelések szerint a város kedvezőtlen halandósági mutatói, valamint gyatra köztisztasági helyzete elsősorban a víz- és csatornahálózat hiányával volt összefüggésben.[40] Sokan ezért a hálózatok korszerűsítésében és újak létesítésében látták a megoldást, erre viszont még éveket kellett várni. A modern vízellátó- és szennyvízelvezető-rendszereket csupán az 1893-as kolerajárványt követően kezdték el kiépíteni és 1898-ra fejezték be. Az újonnan létesített közművek azonban nem jelentették azt, hogy Kolozsvár közegészségügyi helyzete azonnal rendeződött volna. Kedvező hatásuk hosszabb távon mutatkozott, mely során mind a közegészségügyi, mind pedig a köztisztasági állapotok lényeges mértékben javultak.

Jegyzetek

[1] *Jakab Elek*: Kolozsvár története III. Bp. 1888. 612–613.

[2] *Jakab Elek*: i. m. 612–617. A probléma természetesen más városok esetében is fennállt. Pesten például a vásárt követően akár több hétig is az utcán rohadt a szemét. In: *Umbrai Laura*: Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgazdálkodás múltja a fővárosban. Bp. 2014. 15.

[3] Az 1784/87-es népszámlálás szerint Kolozsvár lakossága 13 928 fő volt. In: Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960. 368–369; Kövály László szerint az 1700-as években (pontosabban 1734-ben) Kolozsvár lakosságának több mint fele a belvárosban lakott. Az arány csak a 19. század

második felében változik meg, amikor a külvárosi lakosság kerül többsége. In: *Kőváry László: Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint.* Kvár. 1870. 14.

[4] Kolozsvár gazdaságát elsősorban a kisipar dominálta, de igencsak hangsúlyosan jelen voltak a mezőgazdasági tevékenységek is. Még a kiegyezést követően is több mint 150 istálló tartotta Kolozsvár belvárosát. *Csetri Elek: Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784-1995).* In: *Alkotás és társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére.* Szerk. Horváth Imre et al. Bp. 1999. 21. *Kőváry László: Kolozsvár lakosai* i. m. 11–12; *Jakab Elek: i. m.* 617.

[5] Külvárosi lakosok, környékbéliek, illetve a vármegye és a tartomány lakosai egyaránt érkezhettek Kolozsvárra ügyeket intézni.

[6] Ezek a bódék többnyire a Szent Mihály templom körül voltak felállítva.

[7] *Jakab Elek: i. m.* 625.

[8] Idézi *Jakab Elek: i. m.* 670.

[9] *Jakab Elek: i. m.* 612–613.

[10] *Jakab Elek: i. m.* 666–667.

[11] *Jakab Elek: i. m.* 695.

[12] A főtéren lévő kunyhók és bódék továbbra is zsúfoltan egymásnak feszülve álltak. A szennyvízelvezetést pedig egy földbe vájt sánc biztosította, mely nem rendelkezett semmilyen burkolattal, így az oda beszivárgó szennyvíz könnyen megfertőzte a körülötte lévő talajt és a közutak ivóvizét.

[13] Idézi *Jakab Elek: i. m.* 668.

[14] Uo. 668.

[15] *Pataki Dániel: A cholera Kolozsvárt.* Kvár. 1832.

[16] *Jakab Elek: i. m.* 997.

[17] *Gál Edina: Árvák és özvegyek az 1873-as kolozsvári kolerajárványt követően.* BBTE, Kvár. 2017. 12.

[18] Magyar Polgár, 1885. július 7.

[19] *Kőváry László: Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869-70-ki népszámlálás szerint.* Kvár. 1870. 11–12; *Egyed Ákos: A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900).* In: *Kőfallal, sárpalánkkal. Rendi társadalom – Polgári társadalom* 7. Szerk. Németh Zsófia–Sasfi Csaba. Debrecen, 1997. 91.

[20] Magyar Polgár, 1885. július 7.

[21] Lásd: *Sebestyén Mihály*: Időtár V/I. 1291–1899. Pótlások, kiegészítések, javítások az Időtár I–II. kötetéhez. Marosvásárhely, 2015. 146, 170, 190, 214, 289, 368.

[22] *Reizner János*: Szeged története III. Egyházak és hitfelekezetek, hatóság és társadalom, egészségügy, iskolák, közműveltség, közgazdaság. Szeged, 1899. 217.

[23] *Fodor József*: Javaslat Miskolcz város köztisztasága-ügyének rendezésére. Orvosi Hetilap 29. (1885) 17. sz. 22.

[24] *Gál Edina*: Árvák és özvegyek i. m. 21.

[25] *Gál Edina*: Árvák és özvegyek i. m. 14–20.

[26] Ellenzék, 1882. június 10.

[27] *Simon Elek*: Évi jelentése Simon Elek kir. tanácsosnak, mint Kolozsvár sz. kir. város polgármesterének Kolozsvár sz. kir. város önkormányzati igazgatásáról, anyagi és szellemi állapotáról az 1877- évben. Kvár. 1878. 13.

[28] *Salamon József*: Kolozsvár népesedésének akadályai és javaslatok ezek elhárítására. Kvár. 1880. 25.

[29] Uo.

[30] Ellenzék, 1882. június 10.

[31] Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Bp. 1894-1895. 157.

[32] *Fabinyi Rudolf*: A vízről, levegőről, talajról, különös tekintettel Kolozsvár egészségügyi viszonyaira. Kvár. 1882. 66.

[33] Magyarországon Pesten adták ki (1867) az első teljeskörű köztisztasági szabályrendeletet, melyben rendelkeztek a csatornák és a pöcegödrök tisztántartásáról, a szemétszállítás módjáról, valamint a hóeltakarítást és az állatok leölését is szabályokhoz kötötték. *Umbrai Laura*: Így szemeteltek i. m. 17.

[34] Kolozsvár. sz. kir. város szabályrendelete a közegészség, köztisztaság (...) tárgyában. Kvár. 1881. 101–102.

[35] *S. Pataky Leó*: Kolozsvár közegészségügye. Kvár. 1893. 5.

[36] *Hevesi Lajos*: Tihanytól Kolozsvárig [Közzétette: Nagy Béla] Kvár. 2002. 35.

[37] *Fabinyi Rudolf*: A vízről i. m. 47; *S. Pataky Leó*: Kolozsvár i. m. 1; Magyar Polgár, 1881. március 18; Magyar Polgár, 1881. március 20.

[38] *Fabinyi Rudolf*: A vízről i. m. 41. 48.

[39] Ellenzék, 1882. június 10.

[40] Magyar Polgár, 1877. április 27; Magyar Polgár, 1879. május 22; Ellenzék, 1881. február 15; Ellenzék, 1882. február 18; Magyar Polgár, 1903. december 17.